

کاشف السلطنه

محمد میرزا کاشف چایکا

دکتر هومن یوسفدهر

محمد میرزا کاشف چایکار
کاشف السلطنه

دکتر هومن یوسفدهی

سرشناسنامه: یوسفدهی، هومن ۱۳۴۹ -
 عنوان و پدیدآور: محمد میرزا کاشف چایکار؛ کاشف السلطنه/ هومن یوسفدهی
 [به سفارش حوزه هنری گیلان]
 مشخصات نشر: رشت، فرهنگ‌ایلیا، ۱۳۹۹.
 مشخصات ظاهری: ۲۱۰ ص.
 شابک: ۹ - ۶۸۸ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸
 موضوع: کاشف السلطنه، محمد، ۱۲۴۴ - ۱۳۰۸.
 موضوع: چای -- ایران -- تاریخ
 Tea -- Iran -- History
 موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق. -- اسناد و مدارک
 Iran -- History -- Sources -- Qajars, 1779 - 1925
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۱ DSR
 رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۴۵۰۹۲
 شماره کتابخانه ملی: ۶۱۱۸۶۸۲

● محمد میرزا کاشف چایکار؛ کاشف السلطنه	● دکتر هومن یوسفدهی
● چاپ نخست: ۱۳۹۹	● شمارگان: هزار نسخه
● نسخه‌پردازی و آماده‌سازی: کارگاه نشر فرهنگ‌ایلیا	● شماره نشر: ۷۷۲
● همه‌ی حقوق این کتاب محفوظ است.	
● شابک: ۹ - ۶۸۸ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸	
● نشر فرهنگ‌ایلیا؛ رشت، خ ازادگان، جنب دبیرستان بهشتی، خ صفایی، خ حاتم، شماره ۴۹	
● تلفن: ۳۳۳۴۴۷۳۲ - ۳۳۳۴۴۷۳۲ - ۰۱۳	● دورنگار: ۳۳۳۲۱۸۲۸ - ۰۱۳
www.farhang-e-ilia.ir	Email: nashreilia@yahoo.com

فهرست مطالب

۷	یادداشت حوزه هنری گیلان.....
۹	مقدمه.....
۱۳	از تولد تا نوجوانی.....
۲۵	دوران کار و تحصیل.....
۳۴	بازگشت به ایران.....
۴۲	بازگشت دوباره به ایران.....
۴۶	مأموریت بزرگ.....
۶۹	پدر چای ایران.....
۸۵	در دوره مشروطه.....
۹۴	در استبداد صغیر و اعاده مشروطیت.....
۱۰۶	دوران میان سالی.....
۱۲۴	سال های پایانی.....
۱۴۴	مطالب پراکنده.....
۱۵۷	تصاویر و اسناد.....
۲۰۷	منابع.....
۲۱۱	نمایه.....

نشانی اینترنتی

www.artguilan.ir

artguilan

مرکز بخش

۰۱۳ - ۳۳۳۴۵۵۷۱

یادداشت حوزه هنری گیلان

پرداختن به زندگی و کارنامه رجال برجسته و اظهارنظر درباره آن‌ها، بدون ذهنیت‌های از پیش تعیین شده و پیش‌داوری‌های موجود درباره حیات شخصی و اجتماعی آنان، کاری دشوار است. خاصه رجالی که نقشی مهم در تحولات یک سرزمین ایفاء کرده‌اند.

کتاب حاضر، شرح احوال و زندگی محمد میرزا قاجار قوانلو ملقب به کاشف‌السلطنه است که از چهره‌های تاثیرگذار و کاردان عصر قاجار و پهلوی اول بود. محمد میرزا هرچند شاهزاده‌ای قَجَر بود اما هیچ‌گاه در کالبد نخوت و بی‌عملی شاهزادگی فرو نرفت. او در دورانی متلاطم و پُرفراز و نشیب، دریافت که ایران بستری مناسب برای کشت گیاهی پُرارزش به نام چای است و با کار و تلاشی ستودنی، توانست راز و رمز چای‌کاری و چای‌سازی را در فراتر از مرزهای ایران بیاموزد و نخستین بوته‌های این گیاه ارزشمند را با تحمل دشواری‌های فراوان به ایران آورده و در گیلان پروراند. او که دیپلماتی کاردان و آگاه بود، در کنار فعالیت‌های سیاسی، با همتی مثال‌زدنی، بنیان صنعت چای را در ایران پی افکند و به یکی از تاثیرگذارترین چهره‌ها در حیات اقتصادی و اجتماعی ایران بدل شد.

نویسنده در این اثر کوشیده است به زندگی شخصی و حیات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کاشف‌السلطنه بپردازد و شرح‌حالی جامع از این شخصیت برجسته ارائه دهد.

حوزه هنری گیلان با قدردانی از دانشی‌مردِ گیلان؛ دکتر هومن یوسفدهی؛ برای تدوین و گردآوری این اثر، و با سپاس از ناشر محترم در آماده‌سازی شایسته آن، این کتاب را که به معرفی یکی از چهره‌های تاثیرگذار در حیات اقتصادی گیلان می‌پردازد، به علاقه‌مندان تاریخ این سرزمین پایدار تقدیم می‌کند.

مقدمه

محمد میرزا قاجار قوانلو که بعدها نام فامیلی کاشف چاپکار را برای خود برگزید، از شخصیت‌های تحصیل کرده و وطن پرست دوره قاجار بود. او از نسلی بود که زندگی‌شان در استبداد ناصری آغاز شد و استبداد صغیر محمدعلی شاهی را درک کردند و عمر را در استبداد رضاشاهی به پایان بردند. لیکن این شازده قاجاری در همین دوران پُر مخاطره و هراس‌انگیز کاری کرد کارستان. او با کار و تلاش طاقت فرسا در هند، توانست راز و رمز چای‌کاری و چای‌سازی را بیاموزد و چند هزار نهال و بوته چای و گیاهان دیگر را به ایران برساند.

کاشف السلطنه مردی به تمام معنی کاردان و آشنا به اصول دیپلماتیک بود. این را از گزارش‌های او به وزارت خارجه و دولت ایران می‌توان فهمید. او با همت عالی خود صنعت چای را در ایران پی افکند. در طول تاریخ پرفراز و نشیب ایران کمتر کسی مانند او تا این اندازه در حیات اقتصادی و اجتماعی ایرانیان تأثیر گذاشته است. بدین لحاظ قدردانی از او و زنده نگه داشتن نام و خاطره او به ذمه هر ایرانی به‌ویژه هر گیلانی است.

پیشنهاد نگارش یک کتاب مستند درباره کاشف السلطنه را در سال ۱۳۷۵ بانوی دل‌آگاه و دانا خانم ثریا فرهنگ سپاهی (کاظمی) نوه دختری کاشف السلطنه به من داد که خود کتابی مستقل درباره جدش نوشته بود ولی در عین حال بر ایرادات و اشتباهات آن واقف بود. آن بانو بلندنظرانه نسخه‌ای از اسناد و عکس‌ها را در اختیار نگارنده قرار داد؛ ولی متأسفانه سال‌ها نتوانستم وعده خود را عملی

کنم. در این فاصله کتاب‌ها و مقالات متعدد دربارهٔ صنعت چای و کاشف السلطنه نوشته شده است و از آن جمله دو پایان‌نامهٔ دانشگاهی است که یکی پژوهش خانم سیده‌زهره قادیری اصلی است که در سال ۱۳۹۰ش در دانشگاه ابهر انجام شده و دیگری پژوهش آقای علی‌اکبر یوسفی قلعه‌رودخانی است که در دانشگاه شهرری صورت پذیرفت و پس از تکمیل در سال ۱۳۹۳ش توسط انتشارات کانی منتشر شده است. اما بالاخره پس از بیست سال توفیق با نگارنده یار شد تا در نودمین سال درگذشت زنده‌یاد محمد میرزا کاشف چایکار، کتاب حاضر را برای استفادهٔ عموم و پژوهشگران تاریخ و ارادتمندان پدر چای ایران تدوین کنم. باشد که به تکمیل آنچه تاکنون دربارهٔ این مرد بزرگ، دیندار و وطن‌خواه گفته و نوشته شده کمک کند.

در این پژوهش از معاضدت و همکاری بزرگوارانی برخوردار بوده‌ام: شادروانان بانو گوهرملک کاشف چایکار (مصدقی) کوچک‌ترین فرزند مرحوم کاشف السلطنه و بانو ثریا فرهت سپاهی (کاظمی) که بدرود حیات گفتند و نام یادشان را گرامی می‌دارم، جناب آقای رضا نوزاد که مرا به پایان‌نامهٔ ارزشمند بانو سیده‌زهره قادیری دربارهٔ کاشف السلطنه رهنمون شدند و نیز بانو فاطمه معزی و آقایان عبدالله شهبازی، دکتر رضا کسروی و روزبه قهرمان، ناصر قره‌باغی، مجید تفرشی، مجید عبد‌امین و حسن اکبری که از نظرات و اطلاعات ایشان برخوردار بوده‌ام. از همهٔ این بزرگواران سپاسگزاری می‌کنم. همچنین از حوزه هنری گیلان و نشر فرهنگ‌ایلیا که امکان انتشار این کتاب را فراهم کرده‌اند، تشکر می‌کنم.

هومن یوسف‌دهی

۲۰ خرداد ۱۳۹۸

اختصارات

حک حکومت

ز زنده

س سال

ش هجری شمسی و شماره مجله

ق هجری قمری

م میلادی

نک نگاه کنید

بخش ۱ از تولد تا نوجوانی

نام و نسب

حاجی محمد میرزا یا آقا محمدخان قاجار قوانلو معروف به «محمد میرزا کاشف» و ملقب به «کاشف السلطنه» بود. او بعدها نام فامیلی «کاشف چایکار» را برای خود و فرزندان برگزید. محمد میرزا کاشف السلطنه از طرف پدر و مادر نبیره دومین پادشاه قاجار فتحعلی شاه (حک: ۱۳۱۲ - ۱۳۵۰ ق) بود.

فتحعلی شاه قاجار

جده مادری کاشف السلطنه، عباس میرزا نایب السلطنه فرزند ارشد و ولیعهد فتحعلی شاه قاجار بود که در سال ۱۲۰۳ ق از بطن آسیه خانم (دختر فتحعلی خان قاجار دولو) به دنیا آمد. او در سال ۱۲۱۳ ق پس از به سلطنت رسیدن پدرش با لقب و مقام نایب السلطنه در سن ۱۰ سالگی به ولیعهدی تعیین و در سال ۱۲۱۷ ق در سن ۱۴ سالگی حکمران آذربایجان شد. دو دوره جنگ‌های ایران و روس در زمان حکمرانی او در آذربایجان واقع شد؛ جنگ اول از سال ۱۲۱۷ تا ۱۲۲۷ ق و جنگ دوم از سال ۱۲۴۲ تا ۱۲۴۳ ق طول کشید. عباس میرزا در سال

۱۲۴۷ق با حفظ سمت حکمرانی آذربایجان به حکومت خراسان منصوب شد؛ ولی در سال ۱۲۴۹ق در سن ۴۶ سالگی در مشهد درگذشت و در حرم امام رضا^(ع) به خاک سپرده شد.

عباس میرزا نایب السلطنه

علی شاه ظل السلطان

جد پدری کاشف السلطنه علی شاه ظل السلطان هم فرزند فتحعلی شاه قاجار و برادر تنی عباس میرزا نایب السلطنه و یگانه خواهر تنی آن دو هم گوهرملک خانم ملقب به شاه جهان بی بی خانم (ز ۱۲۵۴ق) بود.^۱

علی میرزا یا علی شاه ظل السلطان متخلص به «عادل» در ۱۵ سالگی در سال ۱۲۲۵ق به همراه جمعی از سرداران قاجار در جنگ با روس ها شرکت کرد و در

۱. این دو برادر و خواهرشان از بطن آسیه خانم دوگو دختر محمدخان قاجار دوگو از رجال طراز اول قاجاریه بودند. گوهرملک خانم به ترتیب همسر محمدامین خان نسقچی، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی و سیدصدرالدین تبریزی شد.

علی شاه ظل السلطان

۲۲ سالگی در سال ۱۲۳۲ق با لقب «ظل السلطان» حاکم تهران شد. در سال ۱۲۵۰ق پس از درگذشت پدرش فتحعلی شاه به تحریک برادرش علی نقی میرزا رکن الدوله و حاجی میرزا ابوالحسن خان وزیر خارجه در پایتخت دعوی شاهی کرد و با نام علی شاه قاجار بر تخت نشست و بیت زیر را سجع مُهر خود قرار داد:

شُکْرِ اللَّهِ که علی خان شه شد
ظل سلطان بُد و ظل لله شد

لیکن چون برادرزاده اش محمدشاه فرزند عباس میرزا نایب السلطنه و ولیعهد رسمی قاجار در تبریز بر تخت سلطنت نشسته بود و سفارتین روس

و انگلیس از او حمایت می کردند، برادرش رکن الدوله و میرزاموسی منجم باشی لنگرودی را برای مصالحه به تبریز فرستاد. او پیشنهاد کرد آذربایجان تا قزوین قلمرو محمدشاه و بقیه ایران قلمرو خودش باشد. محمدشاه این پیشنهاد را نپذیرفت و با حسن تدبیر میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی در روز ۱۹ شعبان ۱۲۵۰ق تهران را فتح کرد و به سلطنت چهل روزه و به روایتی سه ماهه عموی تنی اش علی شاه پایان داد. علی شاه دستگیر شد و در آستانه هلاک قرار گرفت؛ ولی به شفاعت خواهرش فخرجهان خانم فخرالدوله و دو عروسش همسران سیف الملوک میرزا و سیف الدوله میرزا که خواهران محمدشاه بودند، از مرگ رهایی یافت. علی شاه ابتدا به همدان و سپس به مراغه تبعید شد و پس از آن به همراه

دیگر برادران و برادرزادگانش در قلعه اردبیل محبوس شد. لیکن چندی نپایید که به همراه دو تن از برادرانش علی نقی میرزا و امام ویردی میرزا از زندان گریختند و به روسیه رفتند. لیکن دولت روسیه از پذیرش آنان خودداری کرد و به ناچار پس از مدتی سرگردانی در قفقاز، استانبول، مصر و مکه به عتبات عالیات رفتند و در کربلای معلی مجاور شدند. علی شاه ظل السلطان به سال ۱۳۷۱ق در سن ۶۲ سالگی درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد.^۱

اسدالله میرزا نایب‌الایاله

پدر بزرگ پدری کاشف السلطنه، سیف الملوک میرزا پسر سوم علی شاه ظل السلطان، از بطن حاجیه آغا دختر قهارقلی میرزا فرزند شاهرخ شاه افشار بود.^۲ او در جوانی با حاجیه جهان بیگم خانم، دختر عمویش عباس میرزا نایب السلطنه ازدواج کرد و به همراه دو برادر تنی اش سیف الدوله میرزا (که او هم داماد عباس میرزا بود) و شجاع الدوله میرزا در آذربایجان در خدمت عباس میرزا نایب السلطنه بودند.^۳ در سال های ۱۲۲۶ تا ۱۲۲۸ق که عباس میرزا مأمور آرام کردن شورش های یزد و کرمان شده بود، حکومت کرمان را به سیف الملوک میرزا سپرد. لیکن وی پس از دو سه ماه در لشکرکشی عمویش حسینعلی میرزا فرمانفرما، تسلیم و تحت الحفظ به ابرقو فرستاده شد. او از حبس گریخت و به یزد رفت و بار دیگر در سال ۱۲۴۸ق به حکومت کرمان منصوب شد ولی کاری از پیش نبرد و به تهران بازگشت. در سلطنت چهل روزه پدرش به ولیعهدی تعیین شد و پس از خلع

۱. نک: عضدالدوله، تاریخ عضدی، ۵۷: جهانگیر میرزا، تاریخ نو، ۲۵۹-۲۶۰؛ بامداد، شرح حال رجال ایران، ۲/ ۳۸۱-۳۸۴؛ اردکانی و افشار، چهل سال تاریخ ایران، ۲/ ۶۱۷.

۲. عضدالدوله، تاریخ عضدی، ۹۵-۹۶.

۳. به نوشته آقای روزبه قهرمان (از نوادگان شجاع الدوله میرزا) پسران علی شاه ظل السلطان به ترتیب سن عبارت بودند از: ۱. سیف الملوک میرزا، ۲. محمدحسین میرزا، ۳. سیف الدوله میرزا،

۴. محمدطاهر میرزا، ۵. شجاع الدوله میرزا (جدّ خاندان ظلی)، ۶. داود میرزا، ۷. یعقوب میرزا، ۸. ابوالقاسم میرزا، ۹. ابوالحسن میرزا، ۱۰. ابوالفضل میرزا.

پدرش، دستگیر و محبوس شد و از سال ۱۲۵۵ق تا پایان پادشاهی پسرعمو و برادرزنش، محمدشاه قاجار، در قزوین تحت نظر بود. پس از مرگ محمدشاه در سال ۱۲۶۴ق، سواری چند گرد آورد و کروفری کرد ولی نهایتاً از سلیمان‌خان افشار ارومی شکست خورد و با زنجیر به تهران فرستاده شد و در ارگ شاهی حبس مؤبد و مخلّد شد.^۱ سیف‌الملوک میرزا از جهان‌بیگم خانم دختر عباس میرزا صاحب سه فرزند شد که عبارت بودند از: عالیّه‌خانم (م. ۱۳۰۶ق)^۲، اسدالله میرزا نایب‌الایاله و سلطان حسین میرزا.

پدربزرگ مادری کاشف‌السلطنه، قهرمان میرزا پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه، از بطن مهدعلیای ثانی خیرالنسا خانم دوگو معروف به نبات خانم (دختر میرزامحمدخان قاجار دوگو) و برادر تنی محمدشاه قاجار و بهمن میرزا بود. او در سال ۱۲۲۳ یا ۱۲۲۴ق به دنیا آمد و در زمان ولایتعهدی پدرش عباس میرزا، در سال ۱۲۴۷ق در ۲۴ سالگی از طرف او به حکومت سبزوار و در سال ۱۲۴۸ق به حکومت یزد منصوب شد و در هر دو حکومت پیشکاری او با میرزامحمدرضا فراهانی بود. قهرمان میرزا پس از درگذشت پدرش در سال ۱۲۴۹ق، هنگامی که برادرش محمدمیرزا، فرمانفرمای خراسان برای انتصاب به ولایتعهدی عازم تهران شد، نیابت حکومت خراسان را برعهده گرفت. پس از این که محمدشاه قاجار (حک: ۱۲۵۰-۱۳۶۴ق) به سلطنت رسید، ابتدا والی خراسان شد و سپس در سال ۱۲۵۱ یا ۱۲۵۲ق به جای برادرش فریدون میرزا به فرمانفرمایی آذربایجان منصوب شد و به پیشکاری میرزامحمدخان زنگنه به تبریز رفت. لیکن در همین سمت در ذیقعدۀ سال ۱۲۵۷ق در سن ۳۳ سالگی درگذشت و پیکرش پس از انتقال، در قم به خاک سپرده شد.^۳

۱. نک: افشار و اردکانی، چهل سال تاریخ ایران، ۲/ ۶۱۵-۶۱۶؛ بانک اطلاعات رجال.

۲. عالیّه خانم با مادر محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه دوست نزدیک بود و فرزندى ناسازگار و مشکل آفرین به نام رضاقلی‌خان داشت.

۳. بامداد، شرح حال رجال ایران، ۳/ ۱۳۱؛ صدیق‌الملک نوری، یادداشت‌های صدیق‌الملک، ۶۳.

پدر کاشف السلطنه، اسدالله میرزا، چون خواهرزاده محمدشاه بود، از قهر و غضب شاهی در امان ماند و از سال ۱۲۵۱ تا ۱۲۶۴ ق حاکم سمنان بود و در سلطنت پسر دایی اش ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۷ ق با جهان آراخانم عزیز السلطنه دختر دایی دیگر خود، قهرمان میرزا، ازدواج کرد که پیشتر در گذشته بود. در قبالة ازدواج اسدالله میرزا و عزیز السلطنه چنین آمده است: «... در بهترین وقتی از اوقات و خوش‌ترین ساعتی از ساعات، به میمنت و مبارکی عقد مناکحت صحیح و مزاجت شرعی فی‌مابین الناکح العاقل الرشید و المختار، سرکار عظمت اقتدار و شوکت و جلالت دستگاه نواب اشرف والا اسدالله میرزا- ادامالله مجده- ولد ارجمند نواب اشرف والا سیف‌الملوک میرزا دام ظلّه- و المنکوحه العاقله البالغة الرشیده المختاره، علیا جناب قمرنقاب بلقیس مکان خدیجه الدوران عصمت پناه جهان آراخانم صبیّه مرضیه مرحوم جنت و رضوان آرامگاه قهرمان میرزا به صدق معین مبلغ دوهزار و پانصد تومان ... به تاریخ یوم دوشنبه شهر ذی‌قعدة الحرام مشهور ۱۳۶۷ سنه ۱۲۶۷»^۱

اسدالله میرزا در همین سال به حکومت تربت حیدریه منصوب شد و شانزده سال این سمت را برعهده داشت. او در این میان در سال ۱۲۷۵ چندی به شیراز رفت و نیابت سلطان مراد میرزا حسام السلطنه والی فارس را برعهده گرفت. اسدالله میرزا پس از آن‌که در سال ۱۲۸۳ ق ملقب به «نایب‌الایاله» شد، به همراه خانواده از تربت حیدریه به تهران نقل مکان کرد. در همین سال سلطان مراد میرزا حسام السلطنه حکومت بوشهر و دشتی و دشتستان را به اسدالله میرزا نایب‌الایاله سپرد. سپس در سال ۱۲۸۵ ق به حکومت لارستان و سبعه و بندرعباس منصوب شد و حداقل تا سال ۱۲۹۲ ق هم این سمت را برعهده داشت.^۲

۱. با تشکر از جناب آقای روزبه قهرمان که تصویر سند را در کانال تلگرامی وقایع اتفاقیه به اشتراک گذاشتند.

۲. اعتماد السلطنه در مورخ ۷ شعبان ۱۲۹۲ می‌نویسد: «اسدالله میرزا نایب‌الایاله از بوشهر آمده بود». (اعتماد السلطنه، روزنامه خاطرات، ۱۹). برخی منابع به غلط حکومت او در بوشهر را سال ۱۲۷۵ نوشته‌اند (موسوی، خاطرات احتشام السلطنه، ۲۳).

کاشف السلطنه در جایی نوشته که پدرش شانزده سال در بنادر سابقه حکومت داشته و با این حساب تا حدود سال ۱۲۹۹ق در آن حدود بوده است.^۱ اسدالله میرزا نایب‌الایاله بعد از آن منزوی و خانه‌نشین شد. مرگ او پیش از سال ۱۳۰۴ق واقع شد؛ زیرا اعتماد السلطنه در کتاب المأثر و الآثار که در این سال نوشته شده، نام برادر کاشف السلطنه را چنین آورده: «محمدحسن میرزا ولد مرحوم اسدالله میرزا».^۲

تولد

محمد میرزا قاجار قوانلو روز شنبه پنج ساعت و هفده دقیقه پس از طلوع آفتاب روز ۱۳ محرم ۱۲۸۱ قمری^۳ برابر با ۲۷ خرداد ۱۲۴۳ شمسی و ۱۷ جون ۱۸۶۴ میلادی در تربت حیدریه خراسان دیده به جهان گشود و به یاد سرسلسله قاجاریه، آقا محمدخان قاجار (م. ۱۲۱۲ق)، نامش را «محمد» نهادند.

زمان و تاریخ دقیق تولد کاشف السلطنه را پدرش اسدالله میرزا نایب‌الایاله همانند تاریخ تولد سایر فرزندان در ابتدای کتابی (احتمالاً قرآن) نوشته است و کاشف السلطنه هم به خط خود در ورقه خدمت اجزا وزارت امور خارجه، همین تاریخ را نوشته است. بنابراین هر تاریخ دیگری که برای زادروز او ذکر شده، نادرست است.^۴

۱. کاظمی، کاشف السلطنه چایکار، ۱۲۸ نقل گزارش کاشف السلطنه از بوشهر.

۲. اعتماد السلطنه، المأثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، ۳۴۱.

۳. رونوشت یادداشت اسدالله میرزا نایب‌الایاله و نیز کاشف السلطنه، ورقه خدمت اجزا وزارت امور خارجه.

۴. سال ۱۲۷۹ق که در شرح حال رجال ایران آمده قطعاً نادرست است (بامداد، شرح حال رجال ایران، ۳/ ۳۷۳) و سال ۱۳۸۲ق هم که در یکی از اسناد لژ بیداری ایران آمده، ناشی از اشتباه در تبدیل تاریخ میلادی به قمری است (قدیری اصلی، بررسی زندگی، آرا و اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی کاشف السلطنه، ۱۴ به نقل از شاه‌آبادی، تاریخ آغاز فراماسونری در ایران، ۲۰۵).

خانواده

پدر محمد میرزا، اسدالله میرزا نایب‌الایاله، فرزند سیف‌الملوک میرزا (۱۲۲۴-؟ق) پسر سوم علی‌شاه ظل‌السلطان (۱۳۱۰-۱۲۷۱ق) از بطن جهان‌بیگم خانم دختر عباس میرزا نایب‌السلطنه و مادرش جهان‌آراخانم عزیزالسلطنه هم دختر قهرمان میرزا (م. ۱۲۵۵ق) فرزند عباس میرزا نایب‌السلطنه (۱۲۰۳-۱۲۴۹ق) بود. بنابراین پدر و مادر محمد میرزا، پسرعمه و دختردایی و هردو از نبایر فتحعلی‌شاه قاجار بودند. این زوج در سال ۱۲۶۷ق ازدواج کردند.

خانواده محمد میرزا در سال ۱۳۸۲ق در دو سالگی او از تربت حیدریه به تهران نقل مکان کردند و در خانه‌ای واقع در ارگ در جوار گلخانه کاخ گلستان ساکن شدند. اما یک سال بعد در ۱۲۸۳ق جهان‌آراخانم عزیزالسلطنه مادر کاشف‌السلطنه پس از شانزده سال زندگی مشترک با پسرعمه‌اش اسدالله میرزا نایب‌الایاله درگذشت و پنج فرزند باقی گذاشت:

۱. زهراسلطان خانم متولد ۱۳ شوال ۱۲۶۸ق که به حباله نکاح محمد رحیم خان علاءالدوله دوکو درآمد ولی در نخستین زایمانش مادر و نوزاد درگذشتند؛^۱

۲. خدیجه سلطان خانم متولد ۱۸ رجب ۱۲۷۰ق همسر عبدالله خان انتظام‌الدوله سردارامجد یوشی؛^۲

۳. محمد حسن میرزا معروف به امیرزاده، متولد ۲۵ رمضان ۱۲۷۱ق که با نفیسه خانم سالور دختر عبدالصمد میرزا عزالدوله (برادر ناصرالدین‌شاه) ازدواج کرد و فرزندان عبارت بودند از: سلیمان میرزا خبیر همایون، اسدالله میرزا، علاءالدین میرزا، عباس میرزا، جهان‌آراخانم عزیزالسلطنه و افسر ملک خانم.

۴. بتول خانم محترم‌السلطنه متولد ۷ ربیع‌الثانی ۱۲۷۸ق در شهر مشهد، همسر امیر اسعد تنکابنی، فرزند محمد ولی خان تنکابنی سپه‌دار اعظم؛

۱. موسوی، خاطرات احتشام‌السلطنه، ۱۶.

۲. عبدالله خان سردارامجد یوشی، برادرزن ناصرالدین‌شاه قاجار، به دو خواهرش لیلی خانم حرمت‌السلطنه و عایشه خانم و نیز دایی و پدرش ویر ایران‌الملوک افتخارالسلطنه بود.

۵. حاج محمد میرزا کاشف السلطنه پدر چای ایران متولد ۱۳ محرم ۱۲۸۱ق.^۱
- اسدالله میرزا پس از درگذشت عزیز السلطنه در حدود سال ۱۲۸۴ق، مجدداً ازدواج کرد و صاحب فرزندی شد. فرزندان او از همسر دوم عبارت بودند از:
۶. محمود میرزا؛
۷. عبدالعزیز میرزا (ز ۱۳۵۰ق / ۱۳۰۹ش)؛
۸. هدیه ملک خانم جمال السلطنه (ز ۱۳۵۰ق / ۱۳۰۹ش) عروس خاندان جهانسوزی.

تحصیل

محمد میرزا پس از درگذشت مادرش در سال ۱۲۸۴ق و تجدید فراش پدرش، در سن سه سالگی تحت تکفل سلطان مراد میرزا حسام السلطنه (م. ۱۳۰۰ق) فاتح هرات قرار گرفت که هم عموی مادرش بود و هم دایی پدرش. حسام السلطنه مطابق معمول آن زمان، محمد میرزا را در کودکی به معلم سرخانه سپرد تا ادبیات فارسی و عربی بیاموزد و پس از اتمام دروس سرخانه، او را به مدرسه دارالفنون فرستاد و به تحصیل زبان فرانسه و سایر علوم پرداخت.

محمد میرزا ۹ ساله بود که در سال ۱۲۹۰ق به همراه حسام السلطنه به سفر حج رفت و از آن زمان «حاجی محمد خان» و «حاجی محمد میرزا» خوانده شد. ظاهراً زندگی در خانه حسام السلطنه، این رجل بزرگ و کاردان قاجار، در شکل گیری افکار و عقاید او تأثیر بسزایی داشته است.

۱. ترتیب نام‌ها و تاریخ‌ها طبق رونوشتی است که ظاهراً توسط اسدالله میرزا نایب‌الایاله در جمادی الاول ۱۲۸۴ق نوشته شده بود.